

אוריינות פיננסית בקרב נשים

יעל צ'צ'יק
עמיתת מכון מילקן

תודות

בראש ובראשונה אודה לצוות מכון מילקן ולפרופ' גלן יאגו על ההזדמנות הנפלאה שניתנה לי להיות שותפה בתכנית העמיתים אשר תרמה לי רבות. תודה לאורלי מובשוביץ-לנדסקרונו, מנהלת התכנית, על האדיבות הרבה, המסירות והתמיכה במהלך התכנית כולה. כמו כן ברצוני להודות מקרב לב לפרופ' אורלי שדה מהאוניברסיטה העברית, על הנחייתה המקצועית בכתובת המחקר ועל הליווי והסובלנות לכל אורך הדרך. תודה מיוחדת שלוחה לנירית גדסי, מנהלת מחלקת חינוך פיננסי במשרד האוצר, על ההכוונה, העידוד והתמיכה האישית והמקצועית בהכנת המחקר ובהשמה במשרד.

על אודות תוכנית עמיתי מכון מילקן

תוכנית עמיתי מכון מילקן מקדמת את הצמיחה הכלכלית בישראל באמצעות התמקדות בפתרונות חדשניים, מבוססי שוק, לבעיות מתמשכות בתחומים חברתיים, כלכליים וסביבתיים. התוכנית מתמקדת באיתור פתרונות גלובליים והתאמתם למציאות הישראלית ובבניית ממשקים חיוניים המחברים בין משאבים ממשלתיים, פילנתרופיים ועסקיים, לטובת צמיחה ופיתוח לאומי בר-קיימא.

התוכנית מעניקה מלגות שנתיות לישראלים מצטיינים, בוגרי מוסדות להשכלה גבוהה בארץ ובעולם, המתמחים במוקדי קבלת ההחלטות הלאומיים ומסייעים בפיתוח פתרונות באמצעות מחקר והתמחות. היקף הפעילות של עמיתי התוכנית הוא מקסימלי – התמחות, הכשרה ומחקר במשך חמישה ימים בשבוע.

במשך שנת התמחותם עוסקים עמיתי מכון מילקן במחקר המדיניות במשרדי הממשלה וברשויות שלטוניות אחרות, ומסייעים למקבלי ההחלטות ולמעצבי המדיניות בחקר ההיבטים השונים של סוגיות כלכליות, סביבתיות וחברתיות.

בנוסף עורכים העמיתים מחקר מדיניות עצמאי, שמטרתו לזהות חסמים לתעסוקה ולצמיחה בישראל ולאתר פתרונות אפשריים. מחקרי העמיתים מתבצעים בהדרכת צוות אקדמאי ומקצועי מנוסה ותומכים במחוקקים וברגולטורים, המעצבים את המציאות הכלכלית, חברתית והסביבתית בישראל.

במהלך השנה מוענקת לעמיתים הכשרה אינטנסיבית במדיניות כלכלית, ממשל ושיטות מחקר. במסגרת מפגשי ההכשרה השבועיים, העמיתים רוכשים כלים מקצועיים לכתובת תזכירים, מצגות וניירות מדיניות, וכן כלי ניהול, שיווק ותקשורת. בנוסף, נפגשים העמיתים עם בכירים במשק ובממשל ועם אנשי אקדמיה מהשורה הראשונה בישראל ובעולם. בסמסטר הראשון, העמיתים משתתפים בקורס המתמקד בחידושים פיננסיים, במסגרת בית הספר למנהל עסקים באוניברסיטה העברית בירושלים. הקורס מקנה 3 נקודות זכות אקדמיות, ומלמד אותו פרופ' גלן יאגו, מנהל בכיר, ומייסד, המעבדות לחידושים פיננסיים™ במכון מילקן.

את בוגרי התוכנית ניתן למצוא במגוון תפקידים בכירים במגזר הפרטי, כמרצים באקדמיה, במגזר הציבורי וכיועצים לשרים ולמשרדי הממשלה. ישנם בוגרים שנקלטו במשרדי הממשלה, ואחרים המשיכו ללימודים גבוהים באוניברסיטאות מובילות בישראל, ארצות הברית ובריטניה.

תוכנית עמיתי מכון מילקן היא לא פוליטית ובלתי מפלגתית, ואינה מקדמת קו פוליטי או אידאולוגי. התוכנית ממומנת על ידי קרנות פילנתרופיות מובילות בארצות הברית ובישראל ומנוהלת על ידי מכון מילקן.

למידע נוסף על אודות התוכנית: www.mifellows.org

תוכן עניינים

1..... תקציר מנהלים

1..... מבוא

2..... סקירת ספרות

2..... 1. אוריינות פיננסית בקרב נשים - תמונת מצב

7..... 2. אוריינות נשים בחברה החרדית בישראל

11..... סיכום

13..... ביבליוגרפיה

15..... נספח א': תכניות מסביב לעולם

18..... נספח ב': ריאיון

18..... נספח ג':

תקציר מנהלים

אוריינות פיננסית בקרב נשים, בעולם ובארץ, איננה מפותחת דיה. מחקרים מראים שהאוריינות הכלכלית והפיננסית והמודעות לחשיבות החיסכון הפיננסי בקרב נשים נמוכה מאשר בקרב גברים. ממצא זה נמצא תקף במדינות שונות ובאוכלוסיות שונות.

תופעה זו בולטת גם בחברה החרדית בישראל. המאפיינים המיוחדים של הכלכלה הקהילתית מקשים על כוחות השוק לאמוד נכון את הכלכלה במגזר החרדי ולכמת אותה. אופי הצריכה של הציבור החרדי יוצר אשליה של ציבור עני. מקורות ההכנסה שלו, שחלקם מקצבאות, ממלגות משיבות ומכוללים וכו', יוצר מצב המקשה מאוד על מדידה כמותית. אופי הקנייה השונה, הכלכלה הקהילתית התומכת בחלשים (גמח"ים), והמקצועות המסורתיים (סופרי סת"ם, יצרני תפילין ומזוזות, סוחרים, מחנכים ועוד), מקשים אף הם על יצירת תמונה מלאה וכוללת של נתונים.

על רקע נתונים אלו נדרשת מאליה השאלה, מה מקומה של האישה בחברה החרדית ומהם התהליכים בתחומי הלימוד, ההשכלה, העבודה והאוריינות הפיננסית, המאפיינים את מעמדה. על-פי ההשקפה התורנית, האחריות הפיננסית במשפחה מתחלקת בין שני בני הזוג – שניהם חייבים להיות מודעים למצב הפיננסי. האישה חייבת להיות שותפה ונגישה לממון באופן מכובד, אך מי שעומד בראש הוא הבעל.

אוריינות פיננסית הכרחית להתנהלות היום-יומית ולתכנון ראוי לגיל פרישה, במיוחד אצל נשים, בשל הפערים המגדריים שצוינו. מחקרים רבים הראו כי נשים בעלות אוריינות פיננסית גבוהה יותר הצליחו מאוד בתכנון עתידן הפיננסי. חשוב אפוא לתכנן ולפתח תכניות אשר מחנכות להתנהגות פיננסית נבונה ולהעלאת המודעות.

עבודה זו מתעדת ממצאים ותכניות העוסקות באוריינות הפיננסית בקרב נשים בעולם, ומביאה לידי ביטוי כמה מהשינויים המבורכים המתחוללים בכיוון זה בחברה החרדית בישראל בשנים האחרונות.

מבוא

אחד ההיבטים המובהקים של אי-השוויון בין גברים לנשים בא לידי ביטוי בהבדלים ברמת המודעות והאוריינות בין המינים בנושאי תכנון וניהול תקציבי. במחקרים שנערכו במדינות שונות נמצא כי לגברים רמה גבוהה יותר של הבנה והתמצאות בנושאים פיננסיים, וכי לנשים אוריינות פיננסית נמוכה יותר. הן גם חוסכות פחות לפנסיה, ועוסקות פחות בנושאי תקציב וחסכון.

מציאות החיים המורכבת בימינו, המכריחה יחידים ומשפחות לקבל החלטות פיננסיות אישיות מורכבות, מבליטה את הפער ברמת המודעות בין גברים לנשים בתחומים אלו. הכורח להבין את המשמעויות של התנהלות פיננסית נכונה בכלל, וחסכוניות לטווח ארוך בפרט, מדגיש את הפערים הגדולים הקיימים בין שני המינים.

מחקרים שונים, שכמה מהם מצוטטים בעבודה זו, מראים כי אוריינות אינה תלויה בצמיחה כלכלית, בתרבות או בסוג המשטר. היא בעיקר תוצאה של חינוך להבנת חשיבות הידע הפיננסי. הדבר בא לידי ביטוי חרף במיוחד בכל הקשור

לנשים. ככלל, נמצא כי לנשים אוריינות פיננסית נמוכה יותר מאשר לגברים, ומכאן מתבקשות השאלות: מדוע מתקיים מצב זה? האם אפשר לצמצמו ולבטלו, ואם כן, כיצד?

שאלות אלו תקפות במיוחד בכל הנוגע לחברה החרדית בישראל. מדובר בחברה בעלת מאפיינים ייחודיים, המעמידה סימני שאלה מהותיים בפני תופעות של אוריינות נשית, הן במכלול החיים (מעמד האישה בחברה זו), והן בכל הנוגע לאוריינות כלכלית, חינוכית ופיננסית.

במחקר זה אבקש להראות את הבעייתיות הקשורה בנושא האוריינות הפיננסית בקרב נשים כבעיה כלל-עולמית, ולתאר ביתר פירוט את מאפייניה של בעיה זו בחברה החרדית בישראל. אחר כך אצביע על דרכים אפשריות להתמודד עמה.

סקירת ספרות

1. אוריינות פיננסית בקרב נשים – תמונת מצב

1.1 הבדלים מגדריים בהתנהלות הפיננסית

מחקר של ה-OECD שנערך ב-12 מדינות העלה שנשים מקבלות ציונים נמוכים יותר מגברים במבחנים בנושאים הקשורים לניהול והבנה כספית ולנטילת סיכונים, ושהן פחות בטוחות ביכולתן ופחות מאמינות בכישוריהן להתמודד עם מצבים פיננסיים מורכבים. הן פועלות טוב יותר בניהול כלכלת בית אולם אינן משתוות לגברים בתכנון לטווח ארוך, עדכון שוטף וקבלת החלטות (Hung, Yoong and Brown, 2012). באופן כללי נמצא שבממוצע, נשים משיגות תוצאות נמוכות מגברים במבחנים הבודקים ידיעה פיננסית, ויש להן פחות ביטחון בכישוריהן הפיננסיים. הספרות העוסקת בנושא מצביעה על שורה של הבדלים ביחס, בכישורים ובהזדמנויות, ומנסה באמצעים שונים לאבחן את טיבם ולהתמודד עם משמעותם. רבות נכתב על הפערים המגדריים בין נשים לגברים בנוגע לרמת ההכנסה השונה שלהם (Westaway and McKay, 2007). מדובר בבעיה כלל-עולמית המוצאת ביטוי במחקרים רבים במדינות שונות ברחבי העולם. בישראל, כמו במרבית מדינות העולם המודרני, הכנסתו של הגבר, מעמדו המקצועי ואפיקי הקידום שלו גבוהים בממוצע משל האישה, גם אם יכולותיה והשכלתה זהות לשלו. על אף המחקרים הרבים שנערכו להבנת הפערים המגדריים בהכנסה, נחקרה מעט מדי שאלת הפערים בהתנהלות הכלכלית של נשים.

בשנים האחרונות עולה יותר ויותר שאלת השתתפותן של נשים בשוק העבודה, בעולם בכלל ובארץ בפרט. במקביל, גיל הנישואין עולה ושיעורי הגירושין עולים. על-פי השנתון הסטטיסטי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה,¹ בשנת 2011 היה הגיל הממוצע לנישואים בקרב רווקים יהודים 28.1, לעומת 25 בשנת 1970. בקרב רווקות, הגיל הממוצע לנישואים בשנת 2011 עמד על 25.9, ובשנת 1970 עמד על 21.8. הנתונים מראים כאמור שגם שמספר הגירושין במגמת עלייה: בשנת 2002 התגרשו כ-11,000 זוגות, ובשנת 2011 התגרשו קרוב ל-13,500 זוגות.

מגמות אלו מציבות את האישה כאחראית עיקרית לעתידה, ואת חסכוניותה כגורם מהותי במצבה העתידי. חיסכון לגיל פרישה, למשל, הוא נושא בעל חשיבות רבה, גם משום שנשים חיות בממוצע זמן רב יותר מגברים. מחקרים העלו כי נשים

¹ מתוך סקר הלמ"ס - שנתון סטטיסטי לישראל 2013, לוח 3.1, נישואין, גירושין, לידות ופטירות, לפי דת.

מרוויחות פחות, חוזרות לשוק העבודה בתדירות גבוהה יותר, אך נהנות מתנאי חסכון גרועים יותר משל גברים (deVaney, Gorham, Bechman and Haldeman, 1995). כמו כן נמצא שבשונה מגברים, נשים מתחילות לחסוך בגילאים מאוחרים יותר ומרגישות ביטחון מועט בידע הפיננסי שלהן. הדבר מתבטא לעתים בהחלטות להשקעה סולידית, אשר אינה מניבה להן רווחים גבוהים לקראת פרישה מעולם העבודה (Holden and Kock, 2011).

נתונים משוק העבודה האמריקאי מצביעים על כך ש-67% מכלל הגברים העובדים מתחילים לחסוך לגיל פרישה לפני גיל 40, לעומת 46% בלבד מן הנשים. כ-34% מהנשים לפני גיל פרישה העידו על עצמן כי אינן מוכנות לגיל פרישה, לעומת 24% מהגברים לפני גיל פרישה (Lusardi and Mitchell, 2008). Yakoboski and Dickemper, 1997) מציגים במאמרם מודל הבא לבחון, בין השאר, את רמת החיסכון של נשים לגיל הפרישה. ממצאי המחקר מלמדים כי מרבית הנשים אינן חוסכות די. במחקר נוסף שעוסק באותו נושא נמצא כי הפער בשיעור החיסכון לטווח ארוך בין נשים לגברים גבוה מהפער המגדרי ביניהם בשכר (33% לעומת 17%) (Fawcett Society, 2000). אפשר כמובן לטעון שהגורם העיקרי לכך הוא פערי השכר ביניהם, שכן ככל שהשכר גדל שיעורי החיסכון גדלים בהתאם (Holden and Kock, 2011). ברם, אין זה הגורם היחיד במשוואה, ויש סיבות נוספות שבגללן גובה ההפרשה של נשים נמוך באופן משמעותי.

נתון חשוב המתגלה במחקרים השונים הוא שנשים מוציאות סכומי כסף גבוהים יותר על צורכי הילדים והמשפחה, וכן שהן מתעדפות חיסכון עבור המשפחה והילדים על פני חיסכון אישי. נמצא שלפני הנישואין, בעודן רווקות, נשים חוסכות לטווח הארוך בדומה לגברים, אולם השוויון מתערער עם השינוי במצב המשפחתי (לידה, נישואין או גירושין), שלאחריו נשים חוסכות הרבה פחות מגברים. כמו כן נמצא שנשים נשואות נוטות להסתמך יותר על בני זוגן לחיסכון לגיל הפרישה (Fawcett Society, 2000).

בהקשר זה, של שינויים עקב המצב המשפחתי, נמצא כי השפעתם נמשכת זמן רב יותר אצל הנשים בהשוואה לגברים. מבדיקת הרגלי החיסכון של גברים ונשים לפני ואחרי לידת הילד הראשון עלה כי לפני הלידה, רמות החיסכון אצל הגברים והנשים היו כמעט זהות (45% חיסכון אצל הגברים לעומת 46% חיסכון אצל נשים). לעומת זאת, לאחר הלידה נמצאה ירידה אצל הנשים והגברים כאחד, ודווקא הנשים הן שחוו ירידה חדה יותר בשיעור החיסכון (ירידה של 42% אצל הנשים לעומת 34% אצל הגברים). בבדיקה שנעשתה לאחר עשור התגלה ששיעור החיסכון של הגברים טיפס בחזרה לרמת החיסכון המקורית שהייתה לפני הלידה (45%), ואילו אצל הנשים, אף שנצפתה עלייה בשיעורי החיסכון, היא לא הגיעה לרמת החיסכון שהייתה בתקופת טרום הלידה אלא לשיעור נמוך יותר (40% לכל היותר) (Westaway and McKay, 2007).

מכך עולה שהתנהגותן הפיננסית של נשים בכל האמור לחסכונות לטווח הארוך נמצאת בפער שלילי אל מול התנהגותן פיננסיות של גברים. ההבדלים בחיסכון הפנסיוני בין גברים לנשים נובעים מגורמים שונים כגון פערי הכנסה, סדרי עדיפויות בהוצאות ובאופן ההתנהלות הפיננסית, וכן מהישענות על הגבר בכל הקשור לחיסכון לטווח ארוך. יחד עם זאת, כפי שיוצג בהמשך, ייתכן שלהבדלים המגדריים בהתנהגות הפיננסיות יש הסברים קוגניטיביים. הפרק הבא ישפוך אור על השאלה האם לנשים אוריינות פיננסית נמוכה מזו של הגברים.

1.2 הבדלים מגדריים באוריינות הפיננסית

במחקרים שנעשו בארה"ב (Lusardi and Mitchell, 2008) נמצאו ראיות אמפיריות לפערים מגדריים באוריינות פיננסית: בקרב גברים יש ידע וביטחון גבוהים יותר מאשר בקרב נשים. עם זאת, יש רק מעט מחקרים על הגורמים לפערים אלו

ועל הדרכים לצמצומם. הממצאים העלו כי אין הבדלים בין נשים לגברים ביכולתם לעקוב אחר מצבם הכלכלי או לנהל תקציב, אולם נמצאו הבדלים לטובת הגברים ביכולת לתכנן פיננסי ארוך טווח, וביכולת לבחור מוצרים פיננסיים ולהישאר מעודכנים. מתברר כי האוריינות הפיננסית בקרב נשים שונה מזו של הגברים לא רק מבחינה אובייקטיבית אלא גם מבחינה סובייקטיבית, ומתבטאת בחוסר ביטחון עצמי בכל הנוגע לידע הפיננסי שלהן. אפשר להגיע למסקנה זו על-ידי התבוננות באחת השאלות שהוצגו לנסקרים בסקר אוריינות פיננסית (Hung, Yoong and Brown, 2012), שבאה לבחון את הבנת המושג "ריבית" בקרב הנשאלים. נמצא כי שיעור התשובות שסומנו כ"לא יודע" היה גבוה במידה ניכרת בקרב נשים. בהמשך הסקירה העלו החוקרים שתי סיבות מרכזיות לפערים אלו ברמת האוריינות הפיננסית בין גברים לנשים. הסיבה הראשונה התייחסה לעובדה שנשים חשופות פחות לקבלת החלטות כלכליות בפועל בהשוואה לגברים, עקב חלוקת התפקידים הקלאסית בין נשים לגברים בתא המשפחתי או בשל חסמים חברתיים שונים. הסיבה האפשרית השנייה הייתה שלנשים ביטחון עצמי נמוך יותר ביכולתן ללמוד, גם כאשר יכולתן בפועל גבוהה מזו של גברים. ממצא זה מקבל חיזוק במחקר שמצא שרמת הביטחון בקרב גברים גבוהה יותר מזו שבקרב נשים: 52.1% לעומת 44% Morales-Camargo and Sade, 2012).

ממחקרים נוספים אשר בחנו את רמות הידע הפיננסי השונות עולה כי לנשים ציונים נמוכים יותר בשאלות של תחכום פיננסי (Financial Sophistication) לעומת גברים. נתון זה חשוב על רקע הטענה הרווחת שהשכלה, רמת הכנסה וגיל הם משתנים המתקשרים ישירות לציונים גבוהים (Delavande and Rohwedder, 2008). גם מחקרים איכותניים אשר התבססו על שיחות אישיות עם עשרות נשים מרקעים שונים גילו פערים באוריינטציה המגדרית. נמצא כי כל הנשים שהשתתפו בראיונות היו זקוקות לייעוץ פיננסי. נשים בעלות הכנסה נמוכה הזדקקו לייעוץ בנושא התנהלות נבונה, נשים בעלות הכנסה גבוהה יותר חפצו בייעוץ לחיסכון ולהשקעה מתאימים, נשים בעלות הכנסה גבוהה מאוד הזדקקו אף הן לייעוץ, ונשים מבוגרות רצו סיוע בהכנה לפרישה (Women's financial literacy: research report, 2007).

במחקר שנערך באיטליה (Alesina, Lotti and Mistrulli, 2013) נמצא כי ריביות האשראי שנשים היו צריכות לשלם במשיכות-יתר היו גבוהות יותר מאלו של הגברים. הועלתה ההשערה כי קיימת אפליה סטטיסטית כלפי הנשים בשל היותן בעלות סיכון גבוה יותר בהשוואה לגברים. השערה זו הופרכה, שכן נמצא כי לא רק שלנשים אין סיכון גבוה יותר משל הגברים, אלא הן בעלות היסטוריה "נקייה" יותר (כלומר, התנהלותן מאופיינת בפחות פשיטות רגל ופחות בעיות של החזר הלוואות). הפער בשיעורי הריביות לא נבע גם מסוגי הבנקים שאליהם פנו הנשים שרצו ללוות, משום שמדובר בבנקים שגבו סכומים שונים על הלוואה שנתנו לנשים לעומת הגברים.

נמצא כי בחלק מהמקומות ההון החברתי משחק תפקיד חשוב בהלוואות. רמה גבוהה של אמון והדדיות מביאים להטבה משמעותית בתנאי האשראי של הלקוח. אולם בה בעת נמצא במחקר זה כי גברים נהנו מהטבות במידה רבה יותר מנשים, זאת אף שנשים בעלות עסקים הראו אחוזי כישלון נמוכים יותר מאשר גברים שברשותם היה עסק. ערבים להלוואה נחשבים גורם סיכון בעיני הבנק. כאשר גבר נדרש להביא ערב כלשהו להלוואה, הסיכון עולה ושיעור הריבית שלו עולה בהתאם. נמצא שאם הערב שמביאה האישה לבנק הוא זכר, שיעור הריבית ירד. לעומת זאת, אם מדובר בערבה אישה, שיעור הריבית עולה במידה ניכרת. נראה שגורם הסיכון של הערב תלוי במינו, ומכאן מתחזקת ההנחה שקיימת אפליה מגדרית בתחום הריביות.

ממאמר נוסף, שבא לבחון את השפעת תכניות החינוך הפיננסי על נשים, עלה כי נשים מדווחות פי שניים מגברים על מחסור במידע הנוגע להטבות לגיל פרישה שהן זכאיות להן מטעם המעסיק. נמצא כי רק 60% מהנשים, לעומת 70% מהגברים, העידו על עצמן שהן בקיאות דיין לקבל החלטות נבונות בנוגע לכספי הפרישה שלהן (DeVaney, Gorham, Bechman and Haldeman, 1995). ראוי לציין שבמבחנים שנערכו בקרב בני נוער וסטודנטים התגלה שהפערים המגדריים באוריינות פיננסית קיימים גם בקרב אוכלוסיות צעירות (Mandell, 2008). מסקר שנערך בארצות הברית עלה כי הבנות קיבלו ציונים נמוכים יותר מהבנים (3.8% לעומת 5.8%), וכן שאחוזי הכישלון שלהן היו גבוהים משל הבנים (75% לעומת 71%). באופן כללי, בכל המבחנים שנעשו באותה שנה השיגו הבנים ציון כללי גבוה יותר מאשר הבנות (49% לעומת 47%). בחלק השני של הסקר נשאלו המשתתפים 31 שאלות, שהתחלקו לארבע קטגוריות שונות: הכנסה, ניהול תקציב, חיסכון והשקעה. התוצאות הראו כי בכל הקטגוריות קיבלו הגברים ציונים גבוהים יותר מהנשים, מלבד בשאלות בקטגוריה של ניהול תקציב אישי, שבהן השיגו הנשים ציון גבוה יותר (41% לעומת 40%).

מחקרים נוספים (Fonseca et al. 2010) מצאו כי קיים קשר בין רמת ההשכלה לבין ההחלטות המשותפות של בני הזוג בנושאים פיננסיים כגון תשלום חשבונות, חסכונות והשקעות. פעילויות פיננסיות שונות כמו החלטות כספיות, התחלקו באופן שווה בין בני זוג שהיו בעלי אותה רמת השכלה. כמו כן, נמצא כי ככל שרמת ההשכלה עולה, הנטל והמעורבות הפיננסית של אותו בן זוג עולה בהתאם.

מתוך כך הגיעו אנשי מקצוע ומקבלי החלטות רבים למסקנה שחשוב מאוד ליצור תכניות חינוך פיננסיות שמטרתן להגדיל את הידע הפיננסי לכלל הציבור, ולהקטין בכך את אי-השוויון המגדרי באוריינות הפיננסית ובהתנהגות הפיננסית בין גברים לנשים.

1.3 תכנית החינוך הפיננסית

בעשור האחרון הבינו ממשלות, ארגונים ומעסיקים את חשיבותם של תכניות וקורסים לחינוך פיננסי, כאמצעי רב ערך בהקטנת הפערים המגדריים, והקדישו לכך מאמצים ומשאבים לא מבוטלים. למרות מאמץ מוחשי זה מתקיים ויכוח ער עם לא מעט סימני שאלה בנוגע להצלחותיהן של תכנית אלו.

במחקר (Chen and Volpe, 2002) שנעשה בקרב תלמידי קולג' על חשיבות לימודי האוריינות הפיננסית, נמצא כי בלימוד נושאים פיננסיים אישיים היו הנשים פחות להוטות, פחות בטוחות בעצמן והתעניינו פחות בחומר הלימודי בהשוואה לגברים.

63% מהגברים סימנו "מסכים ביותר" בשאלה שבחנה את חשיבותה של האוריינות הפיננסית האישית באופן כללי, לעומת 55% בלבד אצל נשים. יותר גברים העידו על עצמם שהם בעלי ידע פיננסי לעומת נשים (60% לעומת 48%), ו-84% מהגברים ציינו את החשיבות של אוריינות פיננסית אישית כמקצוע לימוד, לעומת 76% מהנשים.

החוקרים משערים כי ההתלהבות והביטחון המצויים ברמות גבוהות יותר אצל גברים, מסבירים את הפערים בידע בנושאים הפיננסיים. מהמחקר עולה כי הידע הפיננסי אצל רוב המשתתפים אינו נובע ממסגרות לימוד פורמליות של הנושא, אלא בעיקר ממקורות לא פורמליים. כ-70% מכלל הנשאלים ענו כי למדו את התחום הפיננסי מהוריהם. 60% העידו שלמדו באוניברסיטה ו-30% למדו בתיכון, אך משום שהמסגרות שבהן למדו לקו בחסר, הם חיפשו מקורות מידע אצל הוריהם. יותר נשים מגברים העידו שההורים היו אצלן מקור מידע פיננסי, ולמרות זאת, נשים היו בעלות ידע פיננסי פחות מזה של

הגברים. מכאן עולה ההנחה שלהורים אין ידע פיננסי מספק, או שהמסגרת הלא פורמלית של לימוד והסתמכות על ההורים כמקור לידע פיננסי אינה אפקטיבית דיה.

ישנם מחקרים אשר בדקו את התכניות לחינוך פיננסי ומצאו כי בתחום החיסכון לטווח ארוך, התוצאות היו מעורבות ולא נרשמה הצלחה מובהקת בתכניות שיושמו (Lusardi and Mitchell, 2008). לעומת זאת, מחקר (deVaney, Gorham, 1995) שפורסם ב-1995 העלה ממצאים אחרים שהעידו דווקא על הצלחותיה של התכנית החינוכית הפיננסית. מניתוח משוב התכנית עלה כי המשתתפות קיבלו ביטחון בכל הנוגע לקבלת החלטות פיננסיות. הנשים פעלו לשנות את המצב הקיים בעקבות גורמים הקשורים לתכנית ובהתאם למאפייניהן הסוציו-אקונומיים: נשים צעירות העידו כי בכוונתן להתחיל לחסוך באופן קבוע וכי הן נוטות להגדיל את ההפרשות לחיסכון. כמו כן נמצא קשר ישיר בין השימוש בחוברות עבודה (לסימון מטרות אישיות) לבין בדיקת מטרות שונות להשקעה וביצועה בפועל. כלומר, השימוש והתרגול בחוברות עבודה (חישוב הצרכים לגיל פרישה ואומדן ההכנסות הרצוי לשם כך), העניקו למשתתפות ביטחון לקבל החלטות פיננסיות. ממצא מעניין נוסף שעלה מן המחקר היה שקיים קשר בין רמת ההשכלה של הנשים לביטחון שלהן לקבלת החלטות פיננסיות. ככל שרמת ההשכלה גבוהה יותר, כך חשו הנשים יותר ביטחון. מניתוח של כלל התכניות המיושמות כעת בארה"ב נמצא כי מרבית התכניות עוסקות בהקניית ידע ומיומנויות לנשים – לקיחת אחריות על כספים ותכנון עתידי, וכן בהעצמה אישית המלווה ביצירת אווירה של שיתוף ולמידה ובשימת דגש על תוכן ואספקת מידע.² נראה כי תכניות מסוג One-size-fits-all אינן מצליחות להביא להצלחה בטיפוח החיסכון לטווח הארוך. תכניות חינוך פיננסי בעלות אופי "חד פעמי" אינן מביאות לשיפור מהותי בחיסכון לטווח הארוך. כדי שיצליחו, על התכניות להיות ממוקדות עבור הנשים ויש להתאימן להעדפות, לידע הפיננסי ולצרכים שלהן (Lusardi and Mitchell, 2008).

1.4 לב הבעיה – האפליה המגדרית

הממצאים המחקריים שנבדקו מעידים כי נשים מודעות פחות לתכנון יום המחר, לתכנון פנסיוני ולחיסכון פרישה. מדוע? שאלה זו אינה מקבלת מענה סדור בחומר המחקרי. ישנן הערכות שונות, רובן קשורות להיעדר מודעות מספקת ולחסר בכלים השכלתיים/חינוכיים בנושא. אולם אין כאן תשובה חד-משמעית, ואולי גם לא יכולה להיות כזו, שהלא אין דין אישה בעלת חינוך גבוה כדין אישה חסרת השכלה, או אישה שהכנסתה גבוהה כאישה המשתכרת פת לחם.

נראה, ועל כך פחות מדי ניתנה הדעת, שהפער המובהק באוריינות הפיננסית של נשים מקורו במעמדה הנחות של האישה בחברות רבות. אישה שאיננה מרוויחה דיה, שעסוקה בעיקר בטיפול בילדים, שיושבת בביתה או עובדת ומשתכרת מעט, אין לה באופן אינהרנטי יכולת להקדיש מחשבה ומשאבים לתכנון פיננסי הנוגע לה ולמשפחתה. חינוך לאוריינות הוא ללא ספק צעד חשוב, אולם ערכו מוטל בספק במציאות בלתי שוויונית שבה האישה סובלת מקיפוח השתכרותי, מאפליה מגדרית מובנית ומהיעדר שוויון הזדמנויות אמיתי. אוריינות פיננסית איננה אפוא פתרון קסם לבעיה, כי אם שלב אחד בתמונה מקיפה הרבה יותר, המחייבת מאבק אמיתי ליצירת תנאים של שוויון מעמדי, מגדרי ותעסוקתי בין שני המינים.

² A Case Study of National Financial Literacy Programs for Women. Jodi Jarecke&Edward w. Taylor, 2009. penn state-harrisburg- iowa state university

2. אוריינות נשים בחברה החרדית בישראל

החברה החרדית משגשגת בעשורים האחרונים במדינת ישראל יותר מאי פעם בעבר. בניגוד לעבר הרחוק של ימי ראשית המדינה, שבה הייתה שרויה בנסיגה ובהסתגרות, פרסה חברה זו כנפיים, במיוחד מסוף שנות השבעים של המאה הקודמת, למדה להשתמש בכלים ובמקורות הכלכליים שמציעה המדינה, וגדלה באופן דרמטי. על-פי סקרי מכון גוטמן, שנים 2009-1999 עלה מספר הישראלים המגדירים עצמם דתיים או חרדים מ-16% ל-22%. הנוכחות החרדית על גווניה השונים היא מרכיב קבוע רב-השפעה של החברה הישראלית בימינו.

מדינת ישראל היא כיום המרכז הגדול ביותר של לימוד תורה (במובן המסורתי של מושג זה), בממדים שלא היו כדוגמתם בהיסטוריה היהודית. זאת בניגוד לתפיסתם של האבות המייסדים של החברה החרדית, שחשבו שהסיכוי היחיד להמשכות התרבות היהודית המסורתית הוא בעולם העני של מזרח אירופה, הרחק מפיתויי הרווחה והתרבות המודרנית (פרידמן, 2008).

על רקע זה מעניין לבדוק כיצד מתפקדת החברה החרדית בתוך החברה הישראלית: מה כוחה ומשקלה, כיצד היא מתמודדת עם הקונפליקט בין אידיאל הלימוד ובין הצורך להתפרנס, ובעיקר, מה תפקידה של האישה בתוך מערכת זו, ומה הן המגמות המתפתחות בתוכה בשנים האחרונות, בפרט בכל הנוגע לאוריינות השכלתית ופיננסית של נשים בחברה זו.

2.1 מאפייני החברה החרדית – נתונים

בחברה החרדית, שיעור ההשתתפות בכוח העבודה הוא הנמוך מבין המדינות המערביות המפותחות. היעדר השכלה כללית, בעיקר בקרב גברים, ושיעורי פרייון מן הגבוהים בעולם (7.5 ילדים בממוצע לאישה), מביאים בהכרח לתוצאה של חברה ענייה (שם).

המאפיינים המיוחדים של הכלכלה הקהילתית מקשים על כוחות השוק לאמוד נכון את הכלכלה במגזר החרדי ולכמת אותה. אופי הצריכה של הציבור החרדי יוצר אשליה של ציבור עני. מקורות ההכנסה שלו, שחלקם קצבאות, מלגות משיבות וכוללים וכד', יוצרים מצב המקשה מאוד על מדידה כמותית. אופי הקנייה השונה, הכלכלה הקהילתית התומכת בחלשים (גמח"ים), ומקצועות העבודה המסורתיים כגון סופרי סת"ם, יצרני תפילין ומזוזות, סוחרים, מחנכים ועוד, מקשים אף הם על יצירת תמונה מלאה וכוללת של נתונים.

להלן מקבץ נתונים שיש בו כדי להאיר סוגיה זו.³

צריכה:

- היקף הצריכה של הציבור החרדי בישראל עומד על כ-5.5 מיליארד ₪, מהם כ-3 מיליארד ₪ מוצאים על צריכת מזון.
- שיעור ההוצאה על מזון מסך ההוצאה החודשית הוא כ-43%, לעומת 16.4% באוכלוסייה הכללית בישראל.
- כ-35% ממשקי הבית החרדיים רוכשים מוצרי פרימיום, ומגמה זו נמצאת בעלייה.
- כ-55% ממשקי הבית רוכשים מוצרי בריאות וטבע, ו-15% מהם אף מקפידים מאוד על כך.

³ מקורות:

א. המגזר החרדי – נתונים, אברהם קרויזר אסטרטגיה, מוגש כחלק ממסמך-אב לאיגוד האינטרנט הישראלי. פברואר 2012.
ב. סקר הלמ"ס – השכלה גבוהה בישראל: הודעה לעיתונות לרגל פתיחת שנת הלימודים האקדמית תשע"ד.

כסף ואשראי:

שיעור המחזיקים בכרטיס אשראי במגזר הולך וגדל, ועומד כיום על יותר מ-50% - פחות מן המקובל במגזר הכללי. נתון זה אינו מביא בחשבון את צריכת ההלוואות מהגמח"ם השונים, שם ההחזרים משולמים ללא ריבית.

- 70% מהציבור החרדי משתמש בצ'קים, לעומת 50% מהציבור הכללי (ייתכן שנתון זה קשור לתשלום המקובל אצל החרדים למטפלות ולגני ילדים, אולם חשוב לציין כי מוסר התשלומים בציבור החרדי גבוה, ולכן בעלי עסקים מגלים אמון).
- היקף הפעילות בחשבונות הבנקים במגזר החרדי, כולל השוק המוסדי, עמד בשנת 2009 על 25 מיליארד ₪.
- סך קרנות ההשתלמות במגזר החרדי עמד באותה שנה על כ-3.8 מיליארד ₪.
- סך כל קופות הגמל במגזר עמד על כ-22 מיליארד ₪.
- ההוצאה הממוצעת למשפחה חרדית בחודש היא כ-9000 ₪.

אקדמיה - סטודנטים חרדים:

- בשנת תשע"ג למדו לתואר ראשון 7,300 סטודנטים חרדים: 5,000 נשים ו-2,300 גברים.
- בקרב הסטודנטים החרדים, 900 למדו באוניברסיטאות, 1,100 למדו באוניברסיטה הפתוחה, 3,300 למדו במכללות האקדמיות ו-2,000 למדו במכללות האקדמיות לחינוך.
- הסטודנטים החרדים התמקדו בעיקר בתחום החינוך וההכשרה להוראה (29% מהם למדו תחום זה, לעומת 13.5% מכלל הסטודנטים לתואר ראשון). בתחום עסקים ומדעי הניהול (19% לעומת 10%) וכן בתחום מדעי החברה (17% בתחום זה המקצועות הנלמדים ביותר היו עבודה סוציאלית, ב"א רב-תחומי וכלכלה).

2.2 מעמדה המיוחד של האישה בחברה החרדית — תמונת מצב וממצאים

על רקע הנתונים האלה נדרשת מאליה השאלה מהו מקומה של האישה בחברה החרדית ומה הם התהליכים בתחומי הלימוד, ההשכלה, העבודה והאוריינות הפיננסית, המאפיינים את מעמדה המשתנה בימים אלו.

ישנו קושי אובייקטיבי גדול לחוקרים לחדור לתוככי חברה זו, שהיא לעתים חשדנית כלפי זר שאינו נראה ומתנהג על-פי הקודים המקובלים בה. במובנים רבים, נשים חרדיות הן בלתי נראות ובלתי נשמעות בחיים הציבוריים בישראל. האישה החרדית מוגבלת במובנים רבים, ולכאורה נתפסת ככלי שנועד לסייע לגבר ללמוד תורה. לרוב, האישה החרדית איננה קיימת ברשות הרבים ואין לה מעמד בכינוסים רשמיים של הקהילה (לוי, 1988).

האמרה, "כל כבודה בת מלך פנימה", כמו גם הפסוק "אשתך ברכתך ביתך", מסמלים היטב את מעמדה של האישה: עזר כנגד בעלה פנימה – בביתה שלה. ואולם, למרות דברים אלו, המשקפים פן מהותי של מציאות החיים בעולם החרדי, ניכרת בשנים האחרונות מגמה גוברת והולכת של נשים היוצאות מביתהן כדי להביא פרנסה לביתן. הרב י"א וולף, מנהל סמינר בנות של "בית יעקב", כתב בספר הדרכה "נווה בחירה": האישה נוצרה מהגבר והיא משלימה אותו. היא איננה יצור מקביל לגבר, אלא באה לעזור לו. נראה כי יציאת הנשים לשוק העבודה בשנים האחרונות הכרחית בכדי שהבעלים יוכלו להמשיך במלאכת הלימוד.

המנהיגות החרדית אינה יכולה להתעלם מהצורך בשינוי, ומעודדת במקרים רבים הכשרה מקצועית ויציאה לשוק העבודה הכשר והמתאים למגזר הנשים החרדיות – הן מבחינת שעות העבודה והן מבחינת מקום העבודה ותנאיה. המנהיגות החרדית מסתייגת מעבודות לנשים אשר אינן מותאמות לנשים חרדיות. האישה כיום היא עיקרו של הבית החרדי: עליה מבוססת הפרנסה, ואם היא לא תצא לעבוד, לא יוכל בעלה ללמוד (לופו, 2003).

2.3 אוריינות פיננסית של נשים חרדיות – דיון

על-פי ההשקפה התורנית, האחריות הפיננסית במשפחה מתחלקת בין שני בני הזוג: שניהם חייבים להיות מודעים למצב הפיננסי. האישה חייבת להיות שותפה ובעלת גישה לממון באופן מכובד, אך מי שעומד בראש הוא הבעל. לעתים, כסף יכול להיחשב בעיני האישה החרדית דבר פסול ומכוער, וכביטוי ל"תאוה". מבחינת האישה, האידיאל הוא שהכסף יהיה אמצעי ולא מטרה,⁴ וראוי לו לאדם שיבטח בה' בכל הקשור לכספו ולפרנסתו, בבחינת "השלך על ה' יבך והוא יכלכלך". בראיונות עם קבוצת המיקוד (נספח ג'), מביעות הנשאלות אמונה וביטחון בקב"ה בענייני פרנסה. הנחת היסוד היא שהפרנסה היא "מן השמים". חלק מאותן נשים מציינות כי הידיעה שהפרנסה היא רק מאת בורא העולם מחזקת אותן פעמים רבות כאשר יש קשיים "לגמור את החודש".

ישנה חשיבות רבה לכך שהבעל ייחשב "מפרנס", אף שבפועל נשים חרדיות רבות עובדות ובעליהן לומדים ב"כולל". כידוע, הבעל מתחייב בכתובה שעליה הוא חותם בטקס הנישואין "לזון, לכלכל ולפרנס" את אשתו. מכאן עולה כמובן השאלה – אם מקומה של האישה בבית, מדוע היא יוצאת לחפש פרנסה? "המפרנס" הוא הרי הבעל – "בעל המאה הוא בעל הדעה". בעל הדעה הוא הבעל, ואם תנהל האישה את העניינים הפיננסיים יתהפכו היוצרות וקיים חשש שהדבר יביא ריב ומדון לבית. אולם מאחר שבמציאות הקיימת נשים רבות הן שמפרנסות את הבית, נדרש הסבר לוליניי שיבהיר את הפרדוקס, ומהותו – היא עושה זאת מתוך בחירה אישית שלה. היא **בוחרת** להגדיל את הכנסות הבית (ולא לפרנס!).

היבט נוסף שיש לציין היא ש"חברת הלומדים" היא האידיאל של החברה החרדית. בעל המקדיש את כל עתותיו ללימוד תורה נתפס בה כמושא להערכה ולכבוד. ההיררכיה הנהוגה בחברה זו מעמידה את האברכים ואת תלמידי החכמים בקודקוד המדרג החברתי. השידוך ל"תלמיד חכם" הוא משאת הנפש של הצעירה החרדית, ומכאן גם מוכנות פנימית עמוקה לשחררו מעול תפקידי הפרנסה לטובת אומנותו. פרופ' מנחם פרידמן מצטט את הרב שיינפלד, שאמר: "בנות נושאות נפשן לכך שתזכינה בבעלים שהתורה תהיה אומנותם והן תקבלנה על עצמן בשמחה את עול הפרנסה" (פרידמן).

התבוננות מעמיקה יותר בנבכי החברה החרדית בימינו מגלה פער ניכר בין הטרמינולוגיה ההלכתית והדימוי הפנימי בדבר תפקידה ומעמדה של האישה, לבין המציאות. עם זאת, אף ש-67% מהנשים החרדיות שהשתתפו בסקר על השתלבות חרדים במעגל העבודה (שם), מסכימות מאוד עם הטענה שעל האישה החרדית לדאוג לפרנסת הבית, הן מתנגדות לטיפוח קריירה מקצועית העלולה לפגוע במשפחה. במקומות עבודה רבים יש לנשים חרדיות בעיה להשתלב, ומשום כך חלק מהן נמנעות מללמוד מקצועות אקדמיים שבהם לא תוכלנה לעבוד במסגרת פרטית, ומעדיפות מקצועות שבהם אפשר לעבוד באופן פרטי או עצמאי, כמו אדריכלות וקלינאות תקשורת. בכל מקרה, כאמור, המנהיגות החרדית לא מתנגדת ואף מעודדת מקצועות שיכולים לאפשר פרנסה ברווח, אם הדרך אליהם כשרה.

⁴ המובאות לקוחות מריאיון ומתכנית קורס לנשים חרדיות בנושא הכסף, המצורף כנספח.

מראיונות עם נשים חרדיות בקבוצת מיקוד עולה כי הנשים החרדיות הנשואות לגברים עובדים גילו יותר תלות ופחות עצמאות בניהול ענייני הבית. מאידך, נשים הנשואות לאברכים הלומדים בכוללים ואינם עובדים, הביעו ידע רחב יותר בעניינים כספיים. הן ציינו את יכולת המיקוח שלהן מול הבנקים (ריביות, חיסכון), והכירו את סכומי התשלומים לחשבונות שונים, את גובה העמלות בבנק ואת המחירים המקובלים בשוק על מוצרים שונים. נראה אפוא שהנשים הנשואות לאברכים מנהלות בעצמן את כל הכספים, וחלקן ציינו שהן עושות זאת כדי שלא להטריד את הבעל בעיסוקו בלימוד התורה.

כמו כן, רוב הנשים העידו כי הבעלים האברכים לא מטפלים בביצוע התשלומים בפועל, אולם ציינו שהבעל מביע התעניינות בענייני הכספים: שואל על מצב חשבון הבנק, דואג להכין את הכסף מבעוד מועד, ומזכיר להן את מועד תשלום החשבונות.

2.4 קבוצת מיקוד – מתודולוגיה

כאמור בראשית פרק זה, אין די מידע מחקרי מהימן המתייחס לנעשה בחברה החרדית בישראל. לצורך ביסוס נתונים ואישוש קביעות שנלמדו מקריאת מאמרים שונים העוסקים בחברה זו, ובתפקידה ומעמדה של האישה בתוכה, וכדי להבין טוב יותר את הנעשה בה ואת הלך החשיבה בתוכה, מצאתי לנכון לרכז קבוצת מיקוד ולקיים כמה מפגשי שטח, באווירה חופשית, תחת מעטה של אנונימיות, עם נשים שיוכלו לספק, דרך סיפוריהן האישיים וניסיוןן המקצועי, תמונת מצב אותנטית.

הנשים לא הכירו זו את זו וכולן הגיעו למפגש בהתנדבות, על בסיס היכרות אישית מוקדמת שלי עמן. המפגש התקיים בירושלים בביתה של אחת הנשים ונמשך כשעתיים.

קבוצת המיקוד כללה את הנשים האלה:

1. נשואה+5, ספרית ומאפרת עצמאית, בעלה אברך.
2. נשואה+11, שכירה העובדת בחנות רקמה וממלאת מקום בגן פרטי, בעלה אברך.
3. רווקה, טכנאית מכשור רפואי.
4. נשואה, סטודנטית לראיית חשבון, עובדת חצי משרה בבנק לאומי. בעלה עובד וסטודנט.
5. נשואה+4, בעיקר עקרת בית, מפעילה חוגים לבנות חסידיות, בעלה אברך.
6. נשואה+1, עובדת כשכירה במשרה מלאה. בעלה עובד שכיר.
7. נשואה+1. מורה לחינוך מיוחד, מנהלת משחקייה פעם בשבוע, בעלה אברך.
8. רווקה, גרפיקאית, שכירה.

בשיחה עם קבוצת הנשים הועלתה שורה ארוכה של נושאים מחיי החולין שלהן. נבחנו שאלות הנוגעות למעמדן המשפחתי, מידת מעורבותן בענייני כספים בבית, מידת מעורבות הבעל בתחום זה, מידת הידע שלהן בנושאי משק הבית וקשרים עם גופים ומוסדות שונים. נבחנה בוררה עמדתן בסוגיית הפרנסה בכלל, ופרנסת נשים בפרט, כמרכיב לגיטימי בחייה של משפחה חרדית.

הנשים נשאלו על מגוון רחב של נושאים: הקשר עם ההורים ומידת העזרה שלהם, אופני קבלת מידע בנושאי רכישת דירה והתשלומים עבורה, התמודדות במצבי לחץ ומצוקה. כיצד נוהגים כשיש חובות? מה עושים כשיש צורך ליטול הלוואות וכיצד פורעים אותן?

נידונו אופני ניהול התקציב הביתי, רישומו השוטף, חינוך פיננסי, השקעת כספים, עריכת ביטוחים וכיו"ב. כמו כן הוזכרו סוגיות הקשורות בתשלומי מעשרות והפרשות לגמ"חים, שהרבה פעמים הם חלק מובנה באורח חייה של משפחה חרדית. כמו כן קיימתי פגישה עם גברת פנינה טולדנו, רכזת תכניות סמינרים של חינוך פיננסי לנשים חרדיות. חשיבותה של פגישה זו הייתה בבידור מושגים ובלמוד עולמן של נשים חרדיות, מנקודת מבטה של מי שמצויה היטב בתחום זה ומעורבת בתהליכים חשובים של הכשרת נשים לתפקוד אורייני בחייהן המקצועיים והפיננסיים.

בפגישה דובר על יחסן של נשים אלו לכסף, על חששות ודעות קדומות, על יחסן של חז"ל לנושא הכסף והפרנסה, ועל הפנמת ההכרה שמדובר בתשתית חשובה לחיי נישואין וחיי תורה ראויים ותפקידה של האישה/רעיה בסוגיה זו. במשתמע עלו גם סוגיות רגישות של מעמד הבעל בבית והיחס כלפי התפיסה הרווחת שייעודו בלימוד תורה.

המפגשים שערכתי עם קבוצת המיקוד של הנשים וכן עם רכזת הסמינרים לחינוך פיננסי, תרמו לי רבות בהבנת הנושא בכללותו, וביססו קביעות שונות שמצאתי בספרות המחקרית ואשר נדרשו לשם הבנת טיבה ואופייה של החברה החרדית.

סיכום

תהליך הגלובליזציה, נוסף על השינויים הרבים המתרחשים בשווקים, מכריח את הצרכנים לקבל החלטות פיננסיות אישיות מורכבות. גברים ונשים כאחד צריכים להבין את המשמעויות שעומדות מאחורי התנהלות פיננסית נכונה בכלל, וחסכונות לטווח ארוך בפרט.

מחקרים שנערכו בארצות שונות, אשר להתנהלות ולאוריינות הפיננסית של נשים, העלו ממצאים המצביעים על רמה נמוכה של אוריינות פיננסית בקרב נשים לעומת גברים. הפערים הפיננסיים אינם תוצאה של צמיחה כלכלית, תרבות או סוג המשטר, אלא תוצאה של קיפוח מגדרי מובנה, מסורות חברתיות מושרשות והיעדר חינוך מספיק להבנת חשיבות הידע הפיננסי. ככלל, נמצא כי נשים הן בעלות אוריינות פיננסית נמוכה יותר מגברים, ואף שהן מודעות לפערים אלו, אין הן עושות די לצמצמם.

משתנה הגיל אף הוא רלוונטי בהקשר זה, שכן צעירים וקשישים הם בעלי אוריינות פיננסית נמוכה ממבוגרים בגיל העמידה. עוד נמצא כי לאנשים בעלי השכלה רמת אוריינות פיננסית גבוהה יותר, ובעלי אוריינות פיננסית גבוהה נוטים גם לחסוך יותר לגיל פרישה.

אין ספק כי אוריינות פיננסית הכרחית להתנהלות היום-יומית ולתכנון ראוי לגיל פרישה, במיוחד אצל נשים, בשל הפערים המגדריים שצוינו. מחקרים רבים שנבדקו הראו כי נשים בעלות אוריינות פיננסית גבוהה יותר הצליחו יותר בתכנון עתידן הפיננסי. לנוכח כל זאת נראה כי חשוב לייסד תכניות אשר יטפחו התנהגות פיננסית נבונה ויעלו את המודעות.

מסקנה זו תקפה גם בנוגע לאוריינות בחברה החרדית היהודית. בסיס קיומה והמשכיותה של חברה זו כחברת לומדים תלוי בהיותה של החברה הסובבת חברת רווחה מודרנית, מפותחת תרבותית וטכנולוגית וליברלית-פלורליסטית. האוריינות

הנשית היא אחד המפתחות שעשויים לסייע בביצוע השינוי ההכרחי. לצורך יישומה יש לפעול הן ברמה הממלכתית והן ברמה המגזרית בכמה אפיקים:

- שילוב לימודי ליבה במערכת החינוך החרדית, הן לילדים/נערים והן לילדות/נערות.
- פתיחת אפיקי לימוד פרקטיים (הכשרה מקצועית) שיוכרו על-ידי המנהיגות הרבנית.
- עידוד ההשכלה הגבוהה של נשים חרדיות כאמצעי לשיפור מעמדן הכלכלי, ועידודה.
- פתיחת אפיקי לימוד והכשרה מקצועית מטעם המדינה, ובכלל זה טיפוח מודעות בקרב מעסיקים לשילוב נשים חרדיות במעגלי העבודה.

הכרה בפוטנציאל הטמון במחצית מניינה של חברה זו, עשויה למנף את הפוטנציאל הלא מנוצל החבוי בה. אוריינות השכלתית וכלכלית היא שלב בלתי נמנע באבולוציה של חברה זו, ותהיה לה השלכות מפליגות על אופייה של החברה החרדית העתידית.

ביבליוגרפיה

לוי, א'. 1988. החרדים. ירושלים: כתר.

לופו, י'. 2003. מפנה בחברה החרדית. הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות. אוחזר מתוך: <http://www.fips.org.il/fips/site/system/UploadFiles/DGGallery/4-17adobe.pdf>.

מלר, צ'. 2010. "האישה בראי הנורמות ההלכתיות". יהדות הומניסטית חופשית 3.

מלחי, א'. השתלבותם של חרדים בעלי השכלה גבוהה או מקצועית במקומות עבודה. מנהל מחקר וכלכלה במשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה. אוחזר מתוך:

<http://www.moit.gov.il/NR/rdonlyres/CF7D52C3-A2DA-46BC-9B85-DAC7E282061C/0/ganvradim.pdf>

פרידמן, מ'. החברה החרדית-עבר והווה. הרצאה במסגרת כנס של מכון ירושלים לחקר ישראל, 2008. אוחזר מתוך: <http://www.idi.org.il/media/185843/friedman.pdf>

Alesina, A. F., Lotti, F. and Mistrulli, P. E. 2013. "Do Women Pay More for Credit? Evidence from Italy", *Journal of the European Economic Association*, 11 (January), Issue Supplement s1, 45—66.

Chen, H., and Volpe, R.P. 2002. "Gender Differences in Personal Financial Literacy Among College Students", *Financial Services Review*, 11, No. 3. 289-307.

Delavande, A., Rohwedder, S. and Willis, R. "Preparation for Retirement, Financial Literacy and Cognitive Resources", Working Paper Series, Michigan Retirement Research Center, September 1, 2008.

deVaney, S., Gorham, E., Bechman, J. and Haldeman, V. 1995. "Saving and Investing for Retirement: The Effect of a Financial Education Program," *Journal of the Family Economics and Resource Management Division of AAFCs*.

Fawcett Society. 2000. Saving lives: Women's lifetime savings patterns. June 2007. Data from British Household Panel Survey (BHPS).

Fonseca, R., Mullen, K., Zamarro, G. and Zissimopoulos, J. 2010. "What Explains the Gender Gap in Financial Literacy? The Role of Household Decision-Making," RAND Labor and Population Working Paper Series, Santa Monica, RAND Corporation.

Holden K. and Kock S. (2011). Increasing Retirement Savings by Working Women Understanding Gender Disparities in Wisconsin.

Hung, A., Yoong J. and Brown. E. 2012. "Empowering Women Through Financial Awareness and Education", *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, 14, OECD Publishing.

Jarecke. J. and Taylor, E.W. A. 2009. *Case Study of National Financial Literacy Programs for Women*, Penn state-harrisburg-iowa state university.

Lusardi, A., and Mitchell, O. S. 2008. *Planning and financial literacy: How do women fare?* (No. w13750). National Bureau of Economic Research.

[Lusardi, A. and Mitchell, O.S. 2011. "Financial Literacy around the World: An Overview," *Journal of Pension Economics and Finance*, 10 \(4\) 497—508.](#)

[Mandell, L. 2008. "The Financial Literacy of Young American Adults: Results of the 2008 National JumpStart Coalition Survey of High School Seniors and College Students" , Washington, DC, JumpStart Coalition for Personal Financial Literacy.](#)

Morales-Camargo, E and Sade, O. 2012. "On the Persistence of Overconfidence: Evidence From Multi-Unit Auctions", *Journal of Behavioral Finance*.

[Westaway, J. and McKay, S. 2007. *Women's financial assets and debts: Fawcett Society Report.*](#)

Women's financial literacy: research report. 2007. WIRE- Women's information

Zissimopoulos J., Karney B. and Rauer, A. 2008. "Marital Histories and Economic Well-Being," *Working Papers wp180*, University of Michigan, Michigan Retirement Research Center.

נספחים

נספח א': תכניות מסביב לעולם

שם התכנית	הגוף	מדינה	קהל יעד	תיאור התכנית	נושאי התכנית
Women & Money	שת"פ בין Queen Victoria Women's Centre ו-OWP WIRE	ויקטוריה, אוסטרליה	נשים עובדות בעלות הכנסה כלשהי (תכנית נפרדת עבור נשים כפריות)	העמותה ערכה פיילוט של תכנית חינוך פיננסי לנשים במשך 3 שנים. העברת התכנים התבצעה דרך סדנאות וימי עיון. אודות הסדנה: פיתוח חומרים מתאימים לנשים, הכשרת מאמנים להעברת הסדנה, 27 סדנאות בכל שנה בפריסה ארצית. אודות ימי העיון: פיתוח חומרים אקטואליים, 12 ימי עיון ברחבי מלבורן. סה"כ 2,678 נשים השתתפו במשך 3 שנים שבהן התבצע הפיילוט.	נושאי הסדנה: מפגש 1 - הקשר בין נשים וכסף. מפגש 2 - ניהול תקציב, דרכים להתמודדות עם הכסף. מושב 3 - הגדרת מטרות אישיות. מפגש 4 - מבט לעתיד, שאלות ותשובות עם מומחה פיננסי. נושאי ימי העיון: ניהול תקציב, אשראי וחוב, מסים, ניהול פיננסי בחיי משפחה - בן זוג וילדים, רכישת דירה, חינוך פיננסי לילדים, המשבר הפיננסי הגלובלי, מניות והשקעות ותכנון לגיל פרישה.

שם התכנית	הגוף	מדינה	קהל יעד	תיאור התכנית	נושאי התכנית
The Creative Wealth for Women Program	Creative Wealth for Women	קליפורניה, ארה"ב	נשים ונערות (מגיל 16) ברמות כלכליות שונות	לארגון ספרים, סדנאות, קורסים ומחנות קיץ לנשים בנושאי חינוך פיננסי. לארגון מגוון תקליטורים לצפייה ביתית הכוללים תכניות נשים להתנהלות פיננסית נכונה.	הארגון מעביר סדנאות וקואוצ'ינג בנושאי השקעות, הימנעות מחוב, אשראי, כסף זוגיות, גירושים ונישואים, חיסכון לטווח ארוך, לידה ראשונה.
Second Saturday Divorce Workshops	WIFE- The Women's Institute for Financial Education	ארה"ב	נשים גרושות	סדנאות התמודדות כלכלית לנשים גרושות (בשבת השנייה בכל חודש).	סוגיות משפטיות בגירושין, סוגיות פיננסיות, מסים, ניהול עסק, תכנון לגיל פרישה, השקעות וחסכונות.
I'm Worth It: Financial Stories, Ideas and Strategies for Women	The Manitoba Securities Commission	מניטובה, קנדה	נשים	תכנית המספקת לנשים מידע וכלים לניהול כספים, תוך התמקדות בסיפורים מהחיים של נשים.	ערך הכסף, ניהול תקציב, תקציב קניות, בחירת יועץ פיננסי, חיסכון עתידי. לתכנית כמה חוברות מידע בנושאים השונים כולל חוברות הכנה, לרישום הוצאות, כתיבת יעדים וכדו'.

שם התכנית	הגוף	מדינה	קהל יעד	תיאור התכנית	נושאי התכנית
The Women's Financial Literacy Project	שותפות של ארגון YMCA וארגון Institute For Financial Literacy.	פורטלנד, ארה"ב	נשים	מטרת הפרויקט לקדם אוריינות פיננסית בקרב נשים, באמצעות סדנאות וקורסים בנושאי חינוך פיננסי.	הארגון מפיץ תכנים שונים בנושא ניהול תקציב, חיסכון, הלוואות, משכנתאות ושימוש בכרטיסי אשראי. הארגון מספק מערכי שיעור, מדריכים וכיתות לימוד לכל המעוניין להשתתף, ללא עלות.
Parents' Guide to Money	The Money Advice Service	בריטניה	אימהות צעירות	תכנית חינוך פיננסי דרך אתר האינטרנט, המתמקדת באימהות צעירות ובהורים.	מאמרים שונים המלמדים כיצד לנהל את תקציב המשפחה, כיצד לחסוך לילד חדש, כיצד לחסוך בבדיקות רפואיות וזכויות מול המעסיק בזמן היריון ולאחר הלידה. אפשר למצוא באתר תכנים המתמקדים בגירושם ופרדה, וכן מאמרים אודות התמודדות עם התעללות פיננסית, שבה אחד מבני הזוג גורם לאחר ליטול את חובותיו. נוסף על כך קיים באתר קו טלפוני לייעוץ. לאחר גם תכנים המתמקדים אקסקלוסיבית בנשים באמצעות מתן מידע לנשים על הצורך בחיסכון לגיל פרישה, התמודדות עם פרדה מבן הזוג, והנחיות כיצד לנהל את תקציב המשפחה.

נספח ב': ריאיון

פגישה עם רכזת תכניות הסמינרים של חינוך פיננסי לנשים חרדיות, גברת פנינה טולדנו

תוכני הלימוד – היחס לכסף

- הנשים (רווקות, מאורסות ונשואות) נפגשות לראשונה עם כסף. עד אז הכסף נחשב בעיניהן כדבר מכוּוּר ('איכסה'). ולכן השיעורים הראשונים קשורים לפירוק הדעות הקדומות בנושא הכסף. אחת הדרכים היא העלאת הקונוטציות השונות שמעלות הנשים לגבי הכסף, האם ומדוע זה נחשב דבר פסול בעיניהן (עשירים נוכלים, עניים צדיקים). מתוך שלל האמירות שעולות, רק מספר מצומצם מהן חיוביות. רובן מדברות על תאוּוה, עצבות, חוסר הישגיות, 'אין לנו', נוכלות, גנבות ועוד.
- כסף הוא לא מטרה, אלא אמצעי. משפחות שחששו להפוך את הכסף למטרה, פשוט נמנעו מלדבר על הנושאים הללו.
- ההשקפה התורנית להתייחסות לכסף, בעזרת מקורות יהודיים: דברי חז"ל ("צדיקים, חביב עליהם ממונם יותר מגופם"), תפילות לפרנסה, כיצד לנהל את הכסף, כיצד להתייחס לכסף. מודעות לתקציב המשפחה והחשיבה על כסף אינם עניינים חומריים כי אם תשתית לחיי תורה ולחיי נישואין.
- יש לאישה תפקיד מרכזי בניהול התקציב המשפחתי: לשמוח במה שיש, להשרות אווירה של אמונה וסיפוק, לשדר אמון בבעל, לנצל את מה שיש ולחסוך כדי להקטין את ההוצאות ולעתים גם לעבוד כדי להשתכר ולפרנס את המשפחה. עצם ההתעסקות בכסף היא חובה. דווקא משום שלא מתעסקים עם הכסף, הכסף נהפך לדבר מאוס.
- שלילת הנחות יסוד מוטעות: "אושר פירושו שיש לך כל מה שאת רוצה", או "אנחנו לא עשירים, ולכן איננו צריכים לחסוך כסף/לחשוב על תכנית פנסיה/לתכנן את התקציב החודשי. איך שלא יהיה, לא יהיה לנו כסף...". "ניהול תקציב הוא לא בידיים שלנו" - כמות הכסף לא בידיים שלנו, אך צורת הניהול בהחלט כן.
- ביטחון בבורא עולם הזן ומפרנס לכל. אדם הבוטח בה' פרנסתו מובטחת ומזומנת לו תמיד כמו של "השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך". בעל "חובת הלבבות" אומר כי "מהות הביטחון היא מנוחת נפש הבוטח" - האדם הבוטח שרוי בשלווה וישוב הדעת וזוכה לשמחה.
- מעשרות - כולן, ללא יוצא מן הכלל, נותנות מעשרות מתוך ההכנסה. ההלכה היא עשירית, אך ישנן שמביאות חומש - מכיוון שמובא שהמביא חומש זוכה לברכה כפולה ומכופלת.

נספח ג':

ג. קבוצת מיקוד - מסקנות

- מרבית הנשים הנשואות ציינו בהקשר כזה או אחר שהן מצמצמות בהוצאות של כסף על עצמן ואף חוסכות בצד - עבור הילדים. הרווקות, לעומת זאת, אמרו כי החיסכון שלהן הוא עבור הוצאות החתונה העתידיות.
- הנשים הנשואות לאברכים, הלומדים בכללים ולא עובדים, הביעו ידע רחב יותר בעניינים כספיים בהשוואה לנשים שבעליהן עובדים. הן ציינו את המיקוח שלהן מול הבנקים (ריביות, חיסכון), ידעו מהם סכומי התשלומים

לחשבונות שונים, מה גובה העמלות בבנק ומהם המחירים המקובלים בשוק למוצרים שונים. נראה אפוא שהנשים הנשואות לאברכים מנהלות בעצמן את כל הכספים, וחלקן ציינו שזאת כדי שלא להטריד את הבעל בעיסוקו בלימוד התורה.

- אמנם הבעלים האברכים אינם מטפלים בפועל בתשלומים, אך חלק מהנשים ציינו שהבעל שואל ומתעניין מה קורה בחשבון הבנק, דואג להכין את הכסף מבעוד מועד, מזכיר להן לשלם את החשבונות, ועוד. לעומת זאת, אחת הנשים העידה שלבעלה אין מושג כלל בכל הנוגע לענייני הבנק (היא נהגה לשלוח אותו מדי פעם להוציא תדפיסים שונים מהבנק, אך כיום מבררת זאת בטלפון).
- האמונה והביטחון בקב"ה בענייני פרנסה חזר אצל כל הנשים. הנחת היסוד היא שהפרנסה משמים. אחת הנשים ציינה כי הידיעה שהפרנסה היא רק מאת בורא העולם מחזיקה אותן פעמים רבות כאשר יש קשיים "לגמור את החודש". גם אם מישוהו מרמה אותן, התגובה תהיה מתונה – רק על פי דין, ללא לשון הרע והשמצות.
- הסיוע מההורים – הנשים אמרו שזהו מנהג נפוץ שההורים מסייעים כלכלית לילדים. הנשים הצעירות העידו כי גם הן נעזרו ועודן נעזרות בהוריהם, בין שמדובר בהוצאות הנוגעות לרכישת דירה אחרי החתונה, ובין שמדובר בהוצאות שוטפות (אחת הנשים סיפרה שהתארח אצל הוריה בחג הפסח כדי לחסוך את ההוצאות המרובות). המבוגרת בין הנשים, שכבר הספיקה לחתן כמה ילדים, הוסיפה כי היא ובעלה סייעו לכל אחד מהילדים ברכישת דירה לאחר החתונה, וכי היא מסייעת להם גם בהוצאות אחרות.
- גמ"חים והלוואות – הנשים ציינו כי שימוש בהלוואות של גמ"חים נעשה רק במקרים חריגים וקיצוניים. היו שציינו שנזקקו להלוואה בעבר, אך אמרו כי אין זה מנהג של קבע – כדי שלא להגיע חלילה לחובות גדולים (כמה מהנשים סיפרו שהן מכירות משפחות שנקלעו לקשיים כלכליים קשים ושקועות בחובות בגלל ההסתמכות על לקיחת הלוואות מכמה גמ"חים שונים).
- בדיקת מצב חשבון, כאשר אין מחשב ואינטרנט, נעשה בטלפון.
- ניהול תקציב – רוב הנשים אמרו כי הן אינן מנהלות רישום מסודר של הוצאות והכנסות. יחד עם זאת, אלו שציינו שהבעל אברך, אמרו כי הן מודעות היטב לרוב ההוצאות ויודעות איפה הן יכולות לחסוך – חשמל, מים. הנשים האחרות והרווקות ציינו שהן אינן שמות לב לפרטים אלו ("בעלי עושה הכול. אם את אומרת לי חשבון חשמל 300 או 900, אם זה יקר או זול, אני לא יודעת להגיד לך... אין לי אינדיקציה, אני לא מתערבת").
- תלוש משכורת – הן מעידות כי הן לא לגמרי מבינות. אחת הנשים ציינה כי היא לימדה את עצמה כיצד לקרוא את התלוש.
- טעויות של כספי חיסכון וכספי עו"ש. "אני חוסכת בבנק – הכול נמצא בעו"ש", "נכנסתי למינוס, אבל למה הבנק חייב אותי בריבית על המינוס – למה הבנק לא לקח לי מהפק"מ או לפחות יידע אותי?"
- השקעות – כמה נשים ניצלו ברגע האחרון מתרמית של השקעה. יש תרמיות של נדל"ן ואנשים מתפתים.
- מעשרות – כולן נותנות. אחת הנשים ציינה שבעלה מקפיד לתת חומש על כל הכנסה.
- משכנתה – נעזרים ומתייעצים עם זוגות שכבר עברו את זה, אחים גדולים נשואים.

ג2. התנהלות פיננסית לנשים – שאלות לקבוצת מיקוד

1. דוגמאות להוצאה כלכלית כבדה, צפויה או לא צפויה (שמחות, תיקון רכב, טיפול שיניים לילד): כשנופלת הוצאה לא צפויה, מה עושים? (הלוואות מהבנק/גמ"ח...) איך נערכים להוצאה צפויה?
2. ניהול תקציב: איך ההתנהלות הביתית בשוטף? האם אתן מחושבות, מנהלות את עצמכן או "מתנהלות"? מה יעזור לעבור מעמדה של "מתנהל" לעמדה של "מנהל"? האם זו פונקציה של ידע? אם היה לכן ידע מתאים, הייתן מתנהלות נכון יותר בבית? יכול להיות שאיש מקצוע או מידע מסוים היה עוזר?
3. מי מנהל את הכסף בבית? את או הבעל? האם יש הבדל בין הדברים היומיומיים (ניהול משק הבית, קניות בסופר/בשוק וכו') לבין ההוצאות הגדולות ומוצרים פיננסיים מורכבים יותר (משכנתה, ביטוח, חיסכון)?
4. האם יש לכן חשבון בנק? האם אתן עוקבות אחרי החשבון? לנהל תקציב, זה קשה? האם אתן רושמות את ההוצאות וההכנסות? לפי התחושה שלכן, האם אתן יכולות להתנהל נכון יותר?
5. האם אתן מסתכלות על תלוש השכר? יודעות איך לקרוא אותו? האם הבעל מעורב בזה? בודק?
6. האם אתם חוסכים באופן קבוע? האם זה מיועד להוצאות מסוג מסוים? איך חוסכים (בבית, בבנק)?
7. פנסיה – יודעות מה זה? מה מגיע לכן? מה האפשרויות (קרן פנסיה, ביטוח מנהלים, קופת גמל)? מי מכן חוסכת? האם רוצות לקבל מידע ואיך?
8. ביטוחים – איזה ביטוחים אתן מכירות? מה רמת הביקאות שלכן? מי מכן חוסכת? האם רוצות לקבל מידע ואיך?
9. הלוואות – יצא לכן לקחת הלוואה? ממי (מהבנק, מגמ"ח, משפחה)? יודעות במה להתעניין? (ריביות, תקופת החזר) יש משכנתה? (עשיתן סקר שוק...)?
10. השקעות – חשבתן על דרך להשקעה? במה משקיעים (נדל"ן, בורסה, עסקים)? איפה משקיעים (בנק, חברים/מכרים)? הייתן רוצות להשקיע אך חסר לכן מידע? נתקלתן בתופעה של נפילה של משקיעים שהבטיחו לכן משהו שלא התקיים? שהפסידו כסף? יודעות מה עושים במקרה כזה? למי פונים?
11. חינוך פיננסי – מה זה חינוך פיננסי? את מי צריך ללמד (ילדים, מבוגרים, גברים, נשים)? האם אתן מעבירות גם לילדים מסרים ואיך? לבנים/בנות? מי צריך ללמד את זה? ממי הייתן רוצות לשמוע? באיזו מסגרת אפשר ללמד את זה? באיזה שלב (בי"ס, סמינר, לפני חתונה, משפחות)? אתן מכירות גופים שעוסקים בנושאים כאלה (עמותות, אחרים)?

ג3. קבוצת המיקוד - מלל

הוצאות כספיות בתקופה האחרונה:

2: פסח זאת הוצאה מאוד גדולה... אבל לא עשיתי פסח בבית. עבדתי עד הרגע האחרון ולכן הלכתי לחג עם הילדים לבית של ההורים שלי.

4: עברנו דירה, וקנינו מראה חדשה, ואז שמענו בום בבית, המראה פשוט נפלה והכיור נשבר יחד עם המראה... זה ממש לא היה מתוכנן! הוצאה לא צפויה שיכולתי לקנות דברים אחרים במקומה. לא הוצאה כזאת גדולה, אבל זה לא היה צפוי. ולא רציתי להיות מאלה שסוחבים, אז קנינו תיק תק חדשה.

6: אני לא קמצנית, אני חסכנית. אני לא יכולה לחשוב על הוצאה, חוץ משיצאנו למסעדה. מאז שילדתי את התינוק לפני 6 חודשים – כל ההוצאות לתינוק! כל היתר – הוצאות של חשבון גז, מים חשמל – זה ההוצאות הרגילות, שבהן אני לא מתערבת.

5: מצאתי תחביב חדש של שיעורי אימון לנשים שעל זה אני מוציאה.

2: זה איזושהי שגרה – כל אחד בונה לעצמו שגרה – זה משהו קבוע בשבילך, זאת לא הוצאה חריגה (השיעורים).

5: אני יודעת פחות או יותר בתחילת החודש כמה שיעורים אני אקח, אבל עדיין לפעמים אני צריכה לשלם עוד. גיליתי את התחביב הזה עכשיו, ולכן אני כבר קונה פחות דברים יפים לבית.

6: יש לי הוצאה נוספת, כי אנחנו חוסכים כסף בצד בשביל התינוק... לכשיגדל בעזרת ה'. שיהיה לו, לבר מצווה... בדרך חסכון. ועכשיו יש לי לחץ גדול יותר לקנות דירה, כי אני חושבת על העתיד, לא רק שלי, אלא עכשיו גם על העתיד של התינוק שלי.

1: צריך שיתוף פעולה עם הבעל (לגבי החסכוניות לילדים).

7: הייתי מאוד רוצה לחסוך לתינוק – אבל קודם כל אני רוצה שתהיה לי דירה. אני חוסכת, כל כולי בזה – חוסכת כל שקל לדירה. ההוצאות לתינוק מאוד גדולות – מטרנה, טיטולים וכו'. 55 שקל על מטרנה כזאת קטנה...

1: לכן אמרתי לבעלי שהוא צריך להשקיע בי, כי אני מניקה... וזה חוסך המון.

הלוואות/ גמח"ים:

1: היו הרבה הוצאות לא צפויות, יותר הוצאות לא צפויות מאשר צפויות. היו פעמים שלא סגרנו את החודש, אז היו פעמים שנעזרנו בבני משפחה – איזה סבא טוב במשפחה, או ההורים, שפשוט הצילו אותנו, עזרו לנו. אבל הרבה פעמים נאלצנו להסתדר בכוחות עצמנו. אני לא מדברת על לקנות אופניים לילד, שבמקרה בעלי הלך לקנות להם היום אופניים. אני מדברת על הוצאות הרבה יותר גדולות, דברים יותר חיוניים ודחופים – טיפולי שיניים, לפני שהיה את טיפולי השיניים חינם, הוצאתי על ילד אחד כ-4000 שקל על טיפולים בקיץ אחד. מאיפה? לא יודעת... אני אומרת יש אלוקים בשמים – והוא הביא את הילד וביא גם את הכסף. אם אנחנו לא מתחילים באמונה, כל הדיבורים זה סתם... זה מתחיל שם ונגמר שם... אני רואה את זה בוודאות, פתאום מישהי באה לקנות פאה ומישהי אחרת.

4: בעבודה שלך, עוד יותר, את רואה את זה במוחשי – את האמונה שלך... כי את עצמאית, אז את מרגישה את זה...

1: הנה, עכשיו אין לי עבודה. מישהי היום הייתה צריכה לבוא לראות פאות, ובסוף היא נזכרה שיש לה בת דודה פאנית. אחרי שעשיתי את ההזמנה ועלה לי כסף המשלוח מחוץ לעיר וזה... (7: כן, בעבודות האלה – זה פתאום ככה ופתאום ככה.) אבל לא זה מה שיריד אותי או יעלה אותי... הכרתי מציאויות שלא סוגרים חודש.

2: גמ"חים, רק במקרים ממש קיצוניים. רק כשממש אין ברירה.

4: אבל למה? אצלי בעבודה בבנק, יש אנשים שבאים לבנק, לוקחים סכום קטן בחודש, וזה ממש מציל אותם.

- 7: אנשים שמתגלגלים מגמ"ח לגמ"ח – זה הורס להם את החיים... עדיף להם לעצור, לראות איך הם מתמודדים ולהחזיר.
- 2: שומעים על הרבה מקרים כאלה, רוב העם היום בחובות.
- 4: אני מכירה אנשים שבאמת קשה להם ביום-יום. בני דודים שלי, שניים ביחד שעובדים במשרה מלאה, וקשה להם - משכנתא וזה. הם אפילו לא מצליחים לקנות דירה. היום קראתי כתבה בעיתון שעלה מספר המשפחות שלא יכולות להרשות לעצמן לקנות דירה. אצלי אישית, בעלי לא מסכים אף פעם אף פעם שניכנס לחובה, שלא ניכנס לאוברדרפט, אפילו לא בתוך המסגרת. היום פעם ראשונה שנכנסו למינוס, אחרי יותר מ-4 שנים שאנחנו נשואים... פשוט לא יוצאים, לא קונים, מסתדרים, חוסכים. נתנו שיק לפני 4 חודשים, לפני שעברנו דירה, והוא לא הפקיד את זה עד עכשיו, ושכחנו מזה לגמרי. עד עכשיו, 4 שנים שאנחנו נשואים, לא היה לי מינוס אף פעם, אז לא ידעתי אפילו אם מותר לי להיכנס לחובה. מסתבר שכן הייתה לנו מסגרת. הסתדרנו – גם כי בדיוק נכנסה לי משכורת.
- 7: אני במינוס עכשיו. אבא שלי העביר לי סכום כסף גדול, ואנחנו נתנו שיקים, ופתאום אני רואה שהבנק לקח את הכל, ולא יידע אותי. אבל יש לי בפק"מ קצת כסף, למה הוא לא לקח לי מהפק"מ? חשבתי שהוא מודיע על דברים כאלה. אני בודקת פעם בשבועיים מה קורה בחשבון דרך האינטרנט. יש לי קוד וססמה ואני בודקת מה קורה - עובר ושב, משכורת. בד"כ כשנכנסת לי משכורת. אז אתמול בדקתי וראיתי גם שאני במינוס וגם חיוב, לקחו לי ריבית של מאה ומשהו שקל. אבל הם רואים שיש לי כסף בפק"מ. אז למה הם לא מיידעים אותי? שיגידו לי - תקפאי, תעשי....
- 4: לא, הם לא אמורים להודיע לך, ואם את מעדיפה לשלם ריבית ולהשאיר ככה את הפק"מ? את צריכה לבדוק כל הזמן את החשבון - זה מה שאני עושה.
- 2: הייתה תקופה שאני עשיתי את זה – ובדקתי את החשבון כל יום... והרגשתי שאני משתגעת. אבל זה נורא מלחיץ לבדוק כל הזמן את החשבון, אני בלחץ נוראי מהאוברדרפט.
- 7: לראות את הפס האדום הזה...
- 2: אין לנו מחשב. אני בודקת את זה בטלפון, אני מתקשרת לברר. ככל שיש יותר ילדים יש יותר הוצאות. יש לנו בעיקר הוצאות מחיה, אלא אם כן יש חתונה.
- 7: יש אנשים שכותבים כל פעם הוצאתי הכנסתי. אני לא עושה את זה, זה משגע אותי. יש לי חברה בעבודה שרושמת כל דבר - קניתי ביסלי... אני לא פזרנית, יש לי גם כרטיס אשראי, גם שקים, לא מחשבת כל שקל. אני מכירה מישהי שעובדת רק עם מזומן.
- 5: אני מתנהלת רק עם מזומן, אין לי כרטיס אשראי וגם לא פנקס שיקים. יש לי חשבון בנק, שאליו מועברות קצבאות הילדים. חשבון הבנק הוא רק בשביל זה. בעלי הוא בן יחיד (יש לו 3 אחיות, אבל הוא בן יחיד), וההורים שלו שולחים לו כל חודש סכום כסף מבליגיה. הם קנו לנו דירה. אבא של בעלי דואג שיהיה לנו הכול, כדי שהוא ישב וילמד. כשיש הוצאה לא צפויה, אנחנו מתקשרים להורים של בעלי לבקש עזרה כספית.
- 6: לא מתערבת בכלל בכל התשלומים – בעלי עושה הכול. אם את אומרת לי חשבון חשמל 300 או 900 אם זה יקר או זול, אני לא יודעת להגיד לך... אין לי אינדיקציה, אני לא מתערבת.

בעקבות הילדה של הדסה שאכלה ממתק... ציינו שוב שההנקה חוסכת. 2: זה לא באמת שיקול... אבל יש לזה מעלות, ואחת מהן היא החיסכון הכלכלי... 4: אם אפשר להיניק, זה נס שהקב"ה עשה, שאישה יכולה להיניק... 6: יש נשות אברכים שלא מניקות-למה לא? זה יכול לחסוך להן... 7: כי זה קשה להם... אני חזרתי לעבודה והפסקתי כי היה לי קשה.

5: משכנתא – אין לנו. כי קיבלנו דירה. בעלי לומד. בעלי רק מזכיר לי מתי לשלם – היום את צריכה ללכת לבנק הדואר... היום זה היום האחרון. אבל אני מנהלת את כל הדברים. אם אני רוצה לקנות שולחן חדש או משהו אחר, הכול אני... אני הולכת לבנק לשלם את החשבונות במזומן.

4: יש דברים שאפשר לחסוך בהם – חשמל, מים, כמו להוציא את השקעים, להוציא שקע של הטלפון שלא יישאר כל הלילה. חמותי למשל הייתה מקבלת 1600 חשבון חשמל, ואז הם הקפידו להוציא שקעים וזה ירד לה 900. יש דברים שכדאי לחסוך איתם, זה סתם כסף שהולך. יש גם נורות חסכוניות. משכנתא – זאת הוצאה קבועה ואין לך מה לעשות עם זה (לעומת חשמל שאתה יכול לבחור לחסוך). את יודעת שהתחייבת על הסכום הזה. אני לא אוהבת לרשום כל הזמן הוצאות והכנסות, בעלי יותר אוהב את זה, אבל אמא שלי הייתה אומרת לי: תעשי חשבון, אבל בראש. יש לי כרטיס אשראי דיירקט – אם אין לי כסף, הכרטיס שלי לא עובר. אם אני באה לקנות בגד ואין לי כסף- הויזה לא יעבור. (כשלא נעים לי, אני אומרת למוכרת, תנסי, אני לא בטוחה שזה עובד, ואז אם לא עובר אני מבינה). יש לנו 2 חשבונות בנק, של בעלי ושלי – הוא מקבל מהכולל וזה הולך לחשבון אחד, ואני מקבלת משכורת לחשבון שלי. ההוצאות של מים וחשמל ועוד, זה יוצא מהחשבון שלו. אנחנו רוצים לצאת למסעדה או משהו, ובעלי אומר אבל אין כסף, אז אני אומרת לו: סמוך עליי... יהיה... 2: יש גישה שונה לגברים ונשים.

7: גברים דואגים לעניינים הפיננסיים, הם מרגישים את האחריות.

5: בעלי דואג שיהיה לי. הוא מקבל 3000 מהכולל ודואג שלא יהיה חסר לי – כדי שאוכל לטפל בתשלומים. אפילו אם נשאר לו עודף של 25 שקל - הוא נותן לי...

7: בעלי מאוד חשוב לו שהכול יהיה מסודר, הוא שואל ומתעניין מה קורה בבנק, הוא לא מנותק לגמרי אבל בתכלס, אני זאת שמנהלת את כל ענייני הבנק. אנחנו מאוד מחושבים. קנינו עכשיו רכב יד שניה – היו הוצאות של טיפול וביטוח, הוא זה שטיפל בביטוח, בהשוואת מחירים ובכל שאר העניינים.

6: בעלי לא אברך, אני עובדת וקונה בלי לעשות חשבון. נראה לי שזה ההבדל בניהול הבית בין בעלים עובדים ללומדים. אם אני רוצה עכשיו לקנות בגדים, אני הולכת וקונה, בלי לעשות חשבון (צריכים לקחת בחשבון שזה תינוק מאוד מאוד מיוחד)...

7: יש לי חברה שבעלה אברך, והוא זה שאחראי על הכול! כי היא מאוד מאוד נלחצת.

2: לבעלי אין מושג מה קורה בח-ן בנק. אם הוא שומע שיש חוב – הוא נלחץ כששומע שיש חוב. מאז שהתחיל השירות הטלפוני (מוקד מוקלט), אני זאת שמטפלת בעניינים הכספיים. פעם, לפני השירות הטלפוני, וכשהילדים היו קטנים, טכנית היה לי קשה, ולכן בעלי היה מטפל. אין לי אשראי, בעלי נגד אשראי. שיקים – כן, יש לי.

3: לי יש כשנה כבר תלוש משכורת, מי יעקוב אחרי זה אם לא אני? אני פשוט למדתי לקרוא את התלוש משכורת...

7: הייתי רווקה, התחתנתי בגיל מאוחר יחסית וחשבתי שיירד לי העול הזה כשאתחתן...

- 3: למדתי דרך אח שלי, שהוא רואה חשבון, ושאלתי את אבא שלי, שהוא סוכן ביטוח, והם עזרו לי קצת.
- 4: זה לא מסובך...
- 3: זה כן מסובך. יש מלא סעיפים ומלא פרטים, פנסיה, ימי מחלה, ימי חופשה ועוד... לאט לאט אני לומדת.
- 1: לפני שהתחנתני, לא היה לי שום ידע בניהול כספי, התחנתני בגיל 20 ולא ידעתי כלום כלום. בעלי טיפל ברוב העניינים הכספיים. אבל הוא היה שוכח פרטים, ואז אני נכנסתי לעניינים כשקרו דברים... היה לי מאוד קשה, זה היה מורכב. מצד אחד, לא רציתי לריב, אבל ראיתי שמשהו בהתנהלות שלו לא היה נכון, אז לקחתי את המושכות לידיים, אבל אני למדתי עם הזמן.. ואני עדיין לומדת...
- 7: מגיל 15 יש לי חשבון בנק. היה לי כסף, ואח שלי הגדול אמר לי תפתחי עכשיו – ככה גם תקבלי מתנה וגם זה יהיה ללא עמלות ל-4 שנים.
- 3: גם לי אין עמלות. בטח שאני חוסכת כסף לעתיד, אין לי הרבה הוצאות עכשיו שאני רווקה, אז למה לא? אני חוסכת בבנק – הכול נמצא בעו"ש – אני פשוט לא נוגעת בזה.
- 2: בעו"ש זה לא נחשב שאת חוסכת...! כדאי לך (פנייה למספר 3) לסגור את הכסף בפקדון. אני כל הזמן סוגרת כספים בחסכוניות וזה צובר ריביות.
- 3: אין לי פיקדון. התייעצתי ואמרו לי שלא כדאי לי לשים בצד, התייאשתי... כי אמרו לי שהריבית אפסית.
- 4: אבל הריביות אפסיות, זה לא משתלם...
- 8: אני כל חודש מפרישה לחשבון חיסכון. אם לא היה לי את זה, הייתי מבזבזת את זה. ככה אני חוסכת 1000, 2000 שקל, לא משנה כמה, ושמה את זה בצד ולא נוגעת.
- 2: זה נכון שהן אפסיות אבל לפחות זה משהו, זה צובר קצת כסף. 0 נקודה משהו... אני כל הזמן סוגרת כספים. היה לי שבוע שהיה לי 500 שקל – פשוט סגרתי את זה ואחרי כמה שנים זה ממש גדל. בוודאי שאני מתעניינת בריבית, אני מתייעצת עם אחים שלי.
- 5: ידעת להתמקח איתם...?
- 7: אין מה להתמקח, מה שנותנים – זה מה שנותנים.
- 2: אני תמיד שואלת צמוד למדד או לא... היה לי פקיד שאמר לי פעם: תשמעי, במקרה הזה את יכולה לקבל יותר טוב, אבל זה היה פקיד טוב... רוב הפקידים הם לא כאלה.
- 5: אתם לא הולכים לבנקים להשוות תנאים...?
- 2: סה"כ רוב הבנקים הם די אחידים.
- 7: מה את בודקת בבנקים ומשווה...? (פנייה ל-5)
- 1: אני לא ידעתי את זה בכלל....

השקעות:

- 4: אני עובדת בבנק, אני רואה שהרבה חרדים משקיעים בני"ע.
- 1: אנחנו משקיעים בנדל"ן. עכשיו אני גרה בשכירות, אבל יש לנו דירה בבעלותנו ועכשיו אנחנו מרחיבים אותה ל-4-3 יחידות דיור כדי שנוכל להשכיר זאת לאחרים.
- 7: בתור בחורה רווקה, חיפשתי איפה אני יכולה להשקיע. פחדתי, ולכן בסוף לא עשיתי עם זה כלום. חברה שלי השקיעה ונפלה (אחיסמך), המון נופלים בקבוצות רכישה.

חינוך פיננסי:

- 2: אני מסבירה המון לילדים שלי, אני אומרת להם, זה יקר יותר, זה רק לשבת, כבר מגיל 4. אני לא אומרת "לא הולכים לחוג כי אין לנו כסף", אלא מסבירה להם ש"אין לנו אפשרות" ומראה להם כמה הם מוכשרים גם ללא זה ולנסות דרכים אחרות.
- 1: הבן שלי לפעמים נלחץ ושואל: אמא, יש לך מספיק כסף? אני מסבירה לו, אם אתה חייב משהו – אתה תקבל. בעלי עושה קניות עם רשימות. גם כשאני יוצאת לקנות בגדים אני עושה רשימה.
- 2: חבל שבביה"ס מוציאים המון המון כספים על תכניות מיותרות, ומצד שני, מדגישים להם את החשיבות של "ערך התורה והסתפקות במועט", וזאת סתירה...
- 7: יש פערים גדולים מאוד בכיתות בין התלמידים השונים. מה שמשדרים בבית – זה מה שהילד מרגיש. אני לא הרגשתי שחסר לי כלום. למרות שבשכונה שלי גרו ילדים הרבה יותר עשירים, לנו הייתה אווירה טובה בבית.
- 6: חשוב שילמדו בבית הספר.
- 5: התחתנתי בגיל 19 ולא ידעתי שום דבר בנושא. שאלתי בנות דודות שלי וחברות שלי ולמדתי לבד, כי בעלי גם לא ידע כלום.

מעשרות:

- 2: הוראת קבע למספר מקומות.
- 4: קשה לי ולכן בעלי אחראי על זה.
- 7: בעלי נותן חומש ניסיון גדול.

משפחות שנפלו?

- 4: זוג שקנה דירה ונפל, ביקשו מכל הבחורים של הישיבה לעזור.
- 7: משפחה שהצטרפה לקבוצת רכישה לפני 15 שנה נפלה, 10 ילדים, לא מצליחים לקנות דירה.
- 2: החוזים של הדירות לא מובנים (על הסיפור שחשבו שם קנו דירה – ורימו אותם?)
- 2: השקעות מתאימות לאופי מסוים של אנשים. אני מעדיפה חיסכון.
- 7: בתחום המשכנתאות – התייעצתי עם חברה שכבר קנתה דירה.
- 2: צריך להיזהר מ"מאכרים", תלכו לבנק ותבדקו.

סיוע:

2,7,3: יש עמותת "פעמונים".

2: עוד עמותה, אני לא בטוחה מה שמה.

6: "תותים" של אלון גל?

4: משפחה שנפלה פונה לאדמו"ר ואז כל החסידים עוזרים.

7: משפחה מביתר נפלה, והם פנו לקבל עזרה מקופת העיר.

FELLOWS | MILKEN
PROGRAM | INSTITUTE

תוכנית עמיתי מכון מילקן
רחוב ושינגטון 4
ירושלים, 9418704

info@mifellows.org
www.mifellows.org